

וארא: מסירות נפש של צפרדעים

זו דרש תודוס איש רומי: מה ראו חנניה מישאל ועזריה שמסרו עצמן על קדושת השם לכבשן האש? נשאו קל וחומר בעצמן מצפרדעים, ומה צפרדעים שאין מצווין על קדושת השם, כתוב בהן: "ובאו ועלו בביתך... ובתנורך ובמשארותיך", אימתי משארות מצויות אצל תנור? הוי אומר בשעה שהתנור חם, אנו שמצווין על קדושת השם - על אחת כמה וכמה. (בבלי פסחים נג ע"ב)

ישנם מקורות במדרשי ההלכה שמהם מסיקים את מצות קידוש ה' והחובה למסור את הנפש עליה. המקור העיקרי הוא הפסוק "ונקדשתי בתוך בני ישראל" (ויקרא כב לב). על סמך מצוה זו, מסרו עצמם חנניה מישאל ועזריה להריגה כדי שלא להשתחוות לפסל של נבוכנצר בבבל, ונמנעו מאיסור עבודה זרה. מה ראה תודוס איש רומי להציע במקום מדרשי ההלכה, את הדרשה האגדית המוזרה המבוססת על קל-וחומר מן הצפרדעים? סביר להניח, שתודוס איש רומי לא נזקק לצפרדעים כדי להוכיח את קיומה של מצות קידוש השם, אלא נזקק למצות קידוש השם כדי להסביר את מה שאירע במכת הצפרדעים, ונזקק לצפרדעים כדי להבהיר הבטים מסוימים במצות קידוש השם.

החידוש שחידש תודוס איש רומי בענין מכת הצפרדעים הוא שהיה בה ממד נסי נוסף, מעבר לענין הכמותי של הצפת מצרים בצפרדעים. הנס הוא בכך שהצפרדעים לא נמנעו מלהכנס לבתיהם, חדריהם וכליהם של המצרים, ובניגוד לאינסטינקט הטבוע בהם, נכנסו לתנורים אף שהיו מוסקים היטב ובכך חרצו גורלן לשריפה. הצפרדעים נתפסות כאן כמי שפעלו נגד האינסטינקט ההשרדתי הטבעי להן, על מנת לקיים את רצון ה' ומצוותו. מצד אחד, החיבור בין מכת הצפרדעים למצות קידוש השם מאיר את מכת הצפרדעים באור נסי, מצד אחר, החיבור הזה מאיר את מצות קידוש השם דווקא באור טבעי. כשם שהצפרדע עושה את רצון בוראה תוך ויתור על האינסטינקט החייתי של ההשרדות, כך נדרש גם האדם לעשות זאת. אפשר ללמוד מן הצפרדע שאפילו בעולם החי והטבע יש מציאות שבה יצורים פועלים נגד טבעם ממניעים כמו-ערכיים. קל וחומר שהאדם שמתורו מן החיה הוא בכך שהוא מסוגל להתגבר על האינסטינקטים והדחפים הטבעיים שלו באמצעות תבונתו, גם הוא יוכל לוותר על חייו ורצון השרדותו למען ערכים נעלים שהוא דוגל בהם. ההפניה אל בעלי החיים כמקור לערכים באגדת חז"ל מצביעה בדרך כלל על הראשונות והטבעיות של המצוה או הערך. כך יש לפרש גם את מאמרו של רבי יוחנן: "אלמלא לא ניתנה תורה היינו למידין צניעות מחתול וגזל מנמלה ועריות מיונה". (עירובין ק ע"ב). הצניעות, איסור הגזל וההמנעות מעריות הן תכונות טבעיות, "טאבו", או כלשונם של הראשונים "מצוות שכליות", שאין צורך בתורה ובא-ל מצוה כדי לקיימן. הן מוסכמות אנושיות הקיימות גם בחברות ותרבויות שלא שמעו מעולם את שמע תורת משה. ויתר על כן - הן קיימות אפילו בעולמם של בעלי החיים.

בעוד שהאתאיסטים (ריצ'רד דוקינס Dawkins, "הגן האנוכי" - כדוגמה) רואים בקיומם של דפוסי התנהגות מוסריים אצל בעלי חיים הוכחה לכך שאין צורך בא-להים ודת כדי להיות מוסרי, תודוס איש רומי מסיק מכך מסקנה הפוכה. כפי שעשה לימים הרב קוק עם התיאוריות הדרויניסטיות של ההתפתחות: קיומן של התופעות הללו בטבע מחזקת את ההכרה בא-להיותה של הבריאה ובתביעה למוסריות הנובעת מכך, כלפי הברואים כולם, וכלפי האדם בראשם.

מצות מסירות נפש קיימת בשלש עבירות החמורות: עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים, ובשני מצבים: בפרהסיא, ובשעת השמד. יש מחלוקת בין הפוסקים, אם אלו הם גבולות החובה, אבל יש רשות לאדם למסור את נפשו גם על מצוות וערכים שאינם כלולים ברשימה המצומצמת, או שמא אלו גבולות מוחלטים ואסור לאדם למסור את נפשו במקרים שאינם נכללים ברשימה זו. יש אוסרים, מכיון שיש חיוב נגדי על האדם לשמור על חייו, ויש מתירים, בהניחם שהערך של קידוש השם גובר על ערך חיי אדם, אלא שלא תמיד הוטלה חובה לקדש את השם. הלימוד האגדי מן הצפרדעים מאפשר להרחיב את הלגיטימציה למסירות נפש, גם במקרים שבהם אין חובה. גם הסיפור הבא, מן התלמוד הירושלמי תומך בגישה הזאת: אבא בר זמינא עבד כחיט אצל גוי אחד ברומי. הביא לו בשר נבילה ואמר לו: אכול. אמר היהודי: איני אוכל. אמר לו הגוי: אם לא תאכל אהרגך. אמר לו - אם ברצונך להרגני, הרוג, שכן אני איני אוכל בשר נבלה. אמר לו הגוי: דע לך, שאילוו הייתי אוכל הייתי הורגך, או יהודי, או רומאי! (כלומר, אם יהודי - אז עד הסוף, ובלי פשרות). על הסיפור הזה מעיר רבי מנא: אילו היה רבי אבא בר זמינא שומע דברי חכמים, היה אוכל. (ירושלמי שביעית ד הלכה ב).

כדרכם של סיפורים תלמודיים, אין בסיפור הכרעה ברורה. "דברי חכמים", זו ההלכה, אינה מחייבת למסור הנפש על איסור נבלה. על פי ההלכה מותר לאכול נבלה בחשש פיקוח נפש, הן לרפואה, והן כאשר הגוי מאיים עליו להרגו. רבי אבא בר זמינא לא נהג כהלכה, והיה מוכן לההרג על איסור אכילת נבלה. אלא מאי? מתברר שבזכות מעשה זה הוא ניצל ממוות. אילו היה נהג כהיתר של חכמים, היה הרומאי הורגו. מוסר ההשכל המתבקש – לפעמים דווקא מי שנוהג שלא כהלכה עושה את המעשה הרצוי! או אחרת: ההלכה מאפשרת גם לחרוג משורת הדין, ולמסור את נפשו להריגה לפנים משורת הדין.

האגדה מלמדת, שאף על פי שההלכה אינה מחייבת למסור את הנפש, רשאי אדם להחליט שהוא מוסר את נפשו. מכיון שההחלטה הזאת היא בלתי-הלכתית, היא זקוקת לתמיכה מן האגדה. בירושלמי, היא נסמכת על הסיפור של רבי אבא, ואילו תודוס איש רומי, מציע לה מקור מדרשת הצפרדעים. הצפרדעים אינן מחויבות במצות קידוש השם ובכל זאת התנדבו מרצונן להדר במצוה ולהכנס גם לתוך התנורים המוסקים.

יתכן שחשיבה רציונליסטית טהורה אינה מסוגלת להבין את המוכנות הנפשית למסירות נפש, ולכן יש צורך בדרשות מצפרדעים. ההיסטוריה היהודית (ולא רק היהודית) לדורותיה מוכיחה שהנכונות למסור את הנפש על ערכים, אמונות ודעות, מוטבעת עמוק מאד בנפשו של האדם. מסתבר שלפעמים, במקום שקצרה ידה של הרציונליות, נזקק האדם לאינטליגנציה צפרדעית.

זכרון לנשמת אבי מורי, ר' שמשון ב"ר שלמה וטויבע ברנדס, נלב"ע: ב' שבט תש"ס.